

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

«ЗБУДИТИ ВЕЛИКИЙ НАРОД... ДО СВІДОМОГО ЖИТТЯ...»

[Рецензія на видання: Іваницька С., Демченко Т. Сергій Єфремов. «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці». Київ : Парламентське видавництво, 2020. 568 с. Серія «Політичні портрети»]

“TO AWAKEN A GREAT NATION... TO CONSCIOUS LIFE...”

[Review of the publication: Ivanytska S., Demchenko T. Serhiy Yefremov. “This life was one continuous feat of tireless work”. Kyiv: Parliamentary Publishing House, 2020. 568 p. Series “Political Portraits”]

Історико-біографічна проблематика стала нині одним із першорядних складників соціально значущої інформації, утіленням олюдненням історії, одним із чинників творення національного пантеону українських знакових постатей. Біографічні студії в персоналізованому вигляді популяризують наукове знання про внесок видатних діячів в український історико-культурний простір і дають шанс на гідне пошанування їхньої пам'яті.

Книжка С. Іваницької та Т. Демченко привертає увагу читача і непересічною особистістю героя дослідження, і бездоганною фаховістю його авторок. Ідеться про драматичний життєвий шлях, громадсько-політичну, журналістську та наукову діяльність видатного українського вченого, публіциста, редактора, видавця, академіка ВУАН С. О. Єфремова (1876–1939). Проблематика рецензованого видання, як і весь творчий доробок Сергія Єфремова та етична вага його постаті серед плеяди діячів модерної України, набувають особливого звучання в ці складні часи, коли агресивний північний сусід розпочав неспровоковану, криваву й безглузду війну на знищення нашого народу. Народу, у творення державності й культури якого Сергій Олександрович зробив неопінінний внесок.

Ця книжка — результат багаторічної і кропіткої праці двох знамих дослідниць історії України ХІХ — першої третини ХХ ст.: доктора історичних наук Світлани Іваницької із Запоріжжя та кандидата історичних наук Тамари Демченко з Чернігова. Авторки не приховують особистої симпатії до героя свого дослідження. Кілька десятиліть вони вивчають зазначений історичний період.

Світлана Іваницька має з цієї проблематики понад 60 публікацій, чимало з них присвячено Сергію Єфремову. У попередніх публікаціях авторка слушно зауважила, що досі не створена ґрунтовна

й добре документована наукова біографія цього діяча, незважаючи на те, що в незалежній Україні залучення його постаті й доробку до поля гуманітарних студій розгорнулося з 1989 р., після факту його офіційної реабілітації. Сучасне єфремовознавство нараховує понад 7 сотень різних рівнів за обсягом і евристичним потенціалом праць.

Тамара Демченко — найвідоміша дослідниця постаті славетного діяча Чернігівщини Іллі Шрага, який тісно співпрацював із С. Єфремовим. Обидві авторки мають досвід плідної співпраці в царині єфремовознавства. Глибока обізнаність із матеріалом і виняткова наукова сумлінність сприяли майстерній (ре)конструкції людської, інтелектуальної й політичної біографії цього достойника.

У передньому слові пояснено, що в назву книжки винесено слова С. Єфремова, якими той характеризував свого старшого товариша, незабутнього Бориса Грінченка. Авторки екстраполюють цю характеристику на самого Сергія Олександровича й дають тому переконливе фактографічне підтвердження.

Книжка досить об'ємна, нараховує 565 сторінок і складається із 11 розділів. Авторки спираються на великий пласт джерельного матеріалу (наукові й літературно-критичні праці С. Єфремова, його публіцистику, щоденники, листування, мемуари та ін.). Матеріал подано на широкому тлі історичних подій межі ХІХ–ХХ століть, у буремні часи української революції 1917–1921 років, утвердження підстав тоталітарного ладу та в роки комуністичного терору. Показано, як осмислювали постать видатного українця сучасники та новітні дослідники. Перед читачами постає людина, яка була неймовірно працездатною, цілеспрямованою, відданою українській справі, мала загострене почуття громадянського обов'язку. Авторкам удалося повною мірою простежити становлення С. Єфремова як особистості, формування його світогляду, проаналізувати всі значущі аспекти громадсько-політичної, наукової діяльності та особистого життя академіка. Окреслено складний політичний, науковий і творчий шлях, який припав на часи війн і революцій та закінчився в сталінських тюрмах.

У рецензованому виданні показано стосунки С. Єфремова з членами родини та єдиним коханням його життя — Онисею Дурдуківською. Спростовано міф про його кровні родинні зв'язки з Дурдуківськими як перешкоду шлюбу з Онисею (деякі дослідники неправильно називали їх двоюрідними братом і сестрою). На підставі записів у щоденнику С. Єфремова дізнаємося, що їхні сім'ї були сватами (старший брат Онисі Іван був одружений із Сергієвою сестрою Параскевою). Хоч вони й не були кровними родичами, церква не схвалювала таких шлюбів. Це й було перешкодою для офіційного одруження з Онисею, із якою Сергій Олександрович прожив усе життя до арешту 1929 р. Дружина 1943 р. емігрувала, самотньою померла в Празі в 1950 р., заповівши всі його листи покласти в свою могилу.

У 2 розділі «“Я пробивав собі шлях у життя, в світ”: університетські роки» зазначено, що майбутній академік досягав успіхів насамперед завдяки самоосвіті. Чого тільки вартує його унікальна самоорганізація, щоб скласти екстерном іспити за курс класичної гімназії... Закінчивши спочатку Уманську бурсу й вступивши до Київської духовної семінарії (такий шлях був типовий для дітей із попівських родин), він на останньому курсі «припиняє тягти зневажене ярмо семінарської схоластики». Щоб отримати університетську освіту, самотужки готується скласти іспити за гімназійний курс. «Це був рік каторжної праці, — нотував у щоденнику, — але він довів мені, що майже нема межі тієї, до якої можна дотягнути людське завзяття» («Дні минулі», с. 407). Отже, С. Єфремова можна назвати «self-made man» — людиною, що зробила себе сама. Допомогла йому в цьому феноменальна пам'ять, потужний інтелект, читання мудрих книжок, працелюбність, любов до українського слова.

Ще зі студентських років С. Єфремов увійшов до культурно-освітнього життя Києва. Тут він познайомився з І. Нечуєм-Левицьким, Б. Грінченком, В. Антоновичем, Є. Чикаленком. Найближчим колом спілкування для Сергія став гурток молодих публіцистів, що групувався навколо О. Кониського та постійно збирався в його привітній оселі. Коли С. Єфремов ще тільки закінчував навчання в університеті (1901 р.), його ім'я вже було добре відоме в літературних колах України як упорядника літературної антології «Вік», що містила в трьох томах найкращі зразки нової української літератури. Цей сюжет посідає в книжці належне місце.

Крім того, продемонстровано значний резонанс в українському суспільстві фундаментальної «Історії українського письменства» С. Єфремова, яка побачила світ 1911 р. Наведено між іншими оцінку цього видання М. Зеровим, що сповідував інші, модернізовані методологічні підходи до аналізу літературних творів. Але визнавав, що праця «дала канон українського письменства, установила список авторів і творів, належних до історико-літературного розгляду... Цей канон тільки помалу переробляється тепер, залежно від нових матеріалів та нових поглядів на історико-літературні явища».

У розділах 3, 4, 6 докладно розглянуто громадську та політичну працю С. Єфремова, його активну участь у партійній самоорганізації українства. Серед провідних політичних постулатів діяча дослідниці виокремлюють драгоманівство з вірою в еволюційний шлях розвитку, його неприйняттям революційного насильства і тезою «чиста справа потребує чистих рук». Про це він у 1918 р. нагадає Юрію Коцюбинському в знаменитому «Листі без конверта» (с. 297–299).

Авторки наводять цікаву цитату зі статті С. Єфремова «Живий труп» («Літературно-науковий вістник», 1917, т. 67, кн. 1), особливо актуальну на тлі нинішньої канонізації московською церквою останнього російського самодержця Миколи II. Це свідчення на-

строїв очевидців про зречення царя престолу: «І коли вдарив суд історії — справді нікого не знайшлося, хто б пожалів за поваленим кумиром» (с. 244).

Ретельно відтворена діяльність С. Єфремова в Центральній Раді, його роль у відновленні Української партії соціалістів-федералістів. Наведено палкий текст звернення до українського народу від 25 березня 1917 р. (с. 252–254), який подався від імені Товариства українських поступовців (майбутнього Союзу українських автономістів-федералістів), але автором його був С. Єфремов: «Рідний край усіх дітей своїх скликає до роботи, її на всіх нас вистачить... Пам'ятаймо, що не бувають вдруге такі хвили і що історія не прощає помилок, вагання і недбальства». Як і його кумир М. Драгоманов, С. Єфремов вірив, що демократизація та федералізація Російської держави може стати підґрунтям для національно-територіальної автономії України. Із надією вітав республіканській Тимчасовий уряд. Сувородійсність спростувала ці ілюзії, що відображено в його листах із Петрограда «З-над Невських берегів», з якими можна ознайомитись на сторінках праці (с. 266–274). Мрія про союз «вільний з вільним», «рівний з рівним» виявилася примарною при новій владі в Росії. Показана діяльність політика й публіциста за часів Гетьманату П. Скоропадського й Директорії Української Народної Республіки.

Зі сторінок книжки (розділ 5 «Серед фундаторів української новонародженої преси», розділ 8 «Газета “Нова Рада”», розділ 9 «Сергій Єфремов у “Книгарі” (1917–1920 рр.): рецензент, критик, публіцист») перед читачем постає фундатор і найактивніший діяч новонародженої української преси. До січня 1917 р. він друкувався не менше ніж у 34 періодичних виданнях. «Це був єдиний між нами чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста. Людина талановита, освічена... а головне, може писати дуже швидко», — свідчив меценат і видавець газети «Рада» Є. Чикаленко.

Можна погодитись із висновком С. Іваницької та Т. Демченко, що мейнстрімом діяльності С. Єфремова була не партійно-політична, а націєтворча, культурницька робота. Хоча насправді важко в конструюванні моделей і цінностей «українського світу» як альтернативи імперській асиміляції відділити культуру від політики. С. Єфремов сприймав культуру як духовну зброю в боротьбі за українську ідентичність. Найяскравішою її формою було українське друковане слово. С. Єфремов — то «український громадянин в кожному рядку своєї газетної чи журнальної праці», — свідчив Олександр Лотоцький. Проблема формування модерної української нації через засоби української преси, літератури, власні партійно-політичні структури завжди була в центрі життя та діяльності С. Єфремова.

Авторки окреслили мережу комунікацій Сергія Олександровича, передусім стосунки з друзями й однодумцями (розділ 10 «Сер-

гій Єфремов у колі сучасників») — Є. Чикаленком, Б. Грінченком, В. Доманицьким, Ф. Матушевським, О. Лотоцьким, А. Ніковським, П. Стебницьким. В іншому розділі проаналізовано його складні стосунки з М. Грушевським.

Останній розділ присвячено побуту й діяльності С. Єфремова в умовах радянської дійсності (1920–1929 рр.). Він був один із тих, хто, ризикуючи життям, не виїхав на еміграцію, бо вважав, що хтось мусить подбати про те, щоб за будь-якої влади не переривалась українська культурна традиція. Більшовицькій владі на перших порах потрібні були освічені фахівці. 21.03.21 р. голова Раднаркому УРСР Х. Раковський надав С. Єфремову охоронну грамоту на *«право вільного проживання в межах УРСР і, зокрема, у м. Києві для наукової праці...»*. Але через 8 років це не вберегло його від арешту. Зі сторінок книжки дізнаємося, що С. Єфремов уникає громадсько-політичної роботи в ці роки, припиняє публікуватися в пресі, у щоденниках занотовує думки про «опереточні» форми тогочасної українізації, пророческо сумніваючись у щирості більшовиків щодо національного питання. Усю енергію він скеровує на науково-дослідницьку роботу. С. Єфремов дуже боляче реагував на спроби більшовицької влади викоринити з ВУАН незалежну думку, приручити й «комунізувати» академію. Радянських керманічів турбувало, що ВУАН ставала все більше «Кримсько-Єфремівською». Репресії були невідворотні.

Авторки засвідчують, що восени 1928 р. почалася широка кампанія проти «єфремовщини». До шельмування академіка — нібито ідеолога куркульства й петлюрівця! — долучилися навіть радгоспи, школи й оперні театри. А невдовзі почалась активна підготовка до процесу над «Спілкою визволення України» (СВУ). У Харкові розпочалася сумнозвісна «опера СВУ — музика ГПУ». Більшовицька влада нічого не забула й не пробачила: заарештований у липні 1929 р. Сергій Єфремов був оголошений на процесі Спілки визволення України головним ідеологом цієї організації. Справа СВУ готувала ґрунт для подальшого погрому ВУАН та УАІІЦ. Знищувалися й принижувалися не конкретні особи за певну їхню провину, а українська інтелігенція загалом. Напередодні арешту С. Єфремов записав у щоденнику від 28.05.1929 р.: «Нова хвиля арештів... Очевидно, справа вже йде про фізичне винищення українства!» Він, на жаль, не помилився у своєму пророцтві.

С. Іваницька та Т. Демченко зауважують, що найбільше невідомі й трагічні сторінки життя діяча — це останнє десятиріччя: перебування у в'язниці до і після процесу СВУ (1929–1939 рр.). Із гіркотою констатують, що нині ми не знаємо, де насправді поховано С. Єфремова.

Рецензована книжка — ошатне видання, бездоганно оформлене поліграфічно, прикрашене численними ілюстративними матеріалами, які не лише слугують кращому візуальному сприйняттю тексту,

а є самостійним джерелом інформації. Ще один позитив — наявність іменного покажчика та списку скорочень. Кожному розділу передує епіграф-цитата із публікацій самого С. Єфремова. Це надає особливого звучання тексту, читач наче чує голос-камертон героя книжки.

С. Єфремов метою свого життя визначав: «збудити великий народ <...> до свідомого життя, духа живого вдихнути в приспаного історією велетня, перетворити <...> етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю — я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей». Це яскраво змальовано в праці С. Іваницької та Т. Демченко, написаній жваво, цікаво, доступно і водночас академічно. Живий і неповторний образ Сергія Олександровича відтворено на широкому тлі історичних, політичних й культурних процесів зламу епох.

Поза сумнівом, С. Єфремов своєю громадською і науковою діяльністю, творчістю, особистими рисами заслужив на те, щоб бути почитим і належно поцінованим нащадками. Цьому сприяє книжка, призначена для всіх, хто цікавиться минулим України та становленням української інтелектуальної еліти. В одному з інтерв'ю С. Іваницька та Т. Демченко зауважували, що хотіли «представити С. Єфремова в усіх іпостасях та гранях його таланту, показати неповторність особистості, висвітлити інтелектуальний спадок, систему політичних і етичних цінностей. Хотілося б, щоб була поліфонія доби, щоб лунав живий голос героя, впліталися в контекст думки його приятелів і опонентів, друзів та ворогів. Бажано було органічно поєднати науковість і популярність, уникнути зайвої ідеалізації й гіперболізації».

Чи вдалося це зробити авторкам? Кожен може відповісти сам, ознайомившись із цим виданням. Сподіваємось, що книжка знайде вдячного читача та поціновувача. Адже, як твердив С. Єфремов, «хто минувшини не пам'ятає, той із сучасністю не впорається, і на майбутність собі нічого не здобуде... А буде коріння — то буде й насіння».

Тамара Володимирівна АНДРІЙЧУК,

*кандидат філософських наук, доцент,
викладач історії культури безкоштовних курсів української мови
при Чернігівській міській бібліотеці ім. М. Коцюбинського
(Чернігів, Україна)
andriychuktv@gmail.com*

Tamara ANDRIICHUK,

*Candidate of Sc. (Philosophy), Associate Professor,
Teacher of cultural history of free Ukrainian language courses
at the M. Kotsyubynsky Chernihiv City Library
(Chernihiv, Ukraine)*

Рукопис одержано 22.05.2022 р.